

Махмуд Кошгарий Марказий Осиёда илк Ўрта аср маданиятининг буюк арбобларидан бўлиб, тилшунослик соҳасида, хусусан, туркий тилларни ўрганиш соҳасида машхур бўлди ва тарихда ўчмас из қолдирди.

Махмуднинг отасини исми Хусайн, бобоси Мухаммад бўлиб, келиб чиқишига ва тилига кўра Кошгарий нисбатини олган. У XI асрда тугилиб, яшаб ижод этди. Бу даврда Мовароуннахрда Сомонийлар ўрнини қорахонийлар сулоласи эгаллаган, туркий адабий тил минтақада кенг урф бўла бошлаган эди. Хатто Аббосийлар халифалиги марказларида, азалдан араб ва бошқа сомоний халқлар яшаб келган ўлкаларда туркий элатлар намоёндалари кўпайиб, туркий тилга эътибор ошган эди. Махмуд Кошгарий ҳам ўзининг узок йиллар давомида бунёд этган «Девону лугатит турк» китобини хижрий 469 (1074/75) йилда тугаллаб, аббосий халифалар авлодидан бўлган баланд мавқели (Абулқосим Абдуллох бинни Мухаммад ал-Муктадога бағишлаган, Асарнинг асосий матни ўша даврда кенг минтақа мусулмон Шарқида, бутун Яқин ва Ўрта Шарқда дин, фан тилига айланган араб тилида ёзилган бўлиб, туркий тилнинг бойлигини, мазмундор ва ранг-баранглигини тушунтириш учун ёзилган, деб тахмин қилиш мумкин.

Махмуд Кошгарий Баласогунда тугилиб, шу ерда йигитлик чоғларини кечирган бўлса ҳам, узок йиллар «Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннахр, Хоразм, Фарғона, Бухоро, ҳозирги Шимолий Афғонистонга қадар чўзилган» туркий ўлкаларни, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва қишлоқларини кезиб чиқди, турли шева ва лаҳжа хусусиятларини ўрганди, уларни адабий тил билан чоғиштирди, ўз иши учун ниятда бой материал тўплади. Лугат тузишда араб тилшунослари яратган анъанадан унумли фойдаланган ҳолда, ишга ижодий ёндашди, туркий тил қонуниятларини биринчи навбатда инобатга олиб китобига тартиб берди. Кошгарий асари, ўзи таъкидлашича, «олдин ҳеч қим тузмаган ва ҳеч қимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда» тузилган. Унда кўп шевашуносликка оид қиёсий қоидалар, грамматик, морфологик, лексик, семантик аломатлар кўрсатилган. Асар фойдаланувчиларга осонлик тугдириш учун содда ва лўнда ёзилган. Унда қадим турк алифбоси, фонетик қонуниятлар, орфоэпик ва орфографик қоидалар пухта тушунтириб берилган. Лугатда туркий сўз тузилиши анъаналари, жумладан, сўз тартиби, феъл шакллари, сўз этимологиясига оид фикрлар баён этилган. Муаллиф кўрсатишича, китоб 8 бўлимдан, муқаддима ва ҳулосадан иборат. Ҳар бир бўлимда от-исм сўзлар, феъллар қулайлик учун алоҳида ажратиб берилган. «Девон»да 7500 дан ошқ туркий сўз ва

иборалар изохланган. «Девону лугатит турк» ҳам адабий тил, ҳам асосий туркий шеваларни камраб олган бўлиб, ундаги адабий тил, шева унсурлари нисбати ўртача адабий тилдаги 10—12 сўзга, шевага оид бир сўзга тўғри келади, яъни умумтуркий адабий тилга айрича ахамият ажратилган. Бу ҳолат ўша давр ислом минтақасида туркий адабий тил канча кенг тарқалгани ва мустахкам мавқега эга бўлганини тасдиқловчи катъий да-лилдир. Лугатда юзлаб киши исмлари, шаҳар ва қишлоқ, ўлка номлари, даре, тоғ, яйлов, водий, дара, йўл, доғон, қўл, сой каби жўғрофий атамалар, турли қабилла, уруғ, элат, сайёра, юлдузлар, фасллар тилга олинади. Унда изохланган грамматик кўрсаткичлар морфемалар ҳисоби ҳам мингга яқин.

Туркий халқлар тарихига оид қадимий афсона ва ривоятлар, 300 га яқин мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар, 700 сатрдан ошадиган шеърлар парчалар ушбу асар саҳифаларидан ўрин олган. Шеърлар парчаларнинг кўп қисми туркий халқлар оғзаки ижодида хос тўртликлардан иборат. Аммо «Девон»да қелтирилган шеърлар сатрлардан 150 сатрга яқини ислом даври шеърларига хос бўлган «байт» типидagi маснавий, қасида, газал, қитъа парчалари бўлиб, уларни Кошгарий ўзи ҳам кўпинча «байт» деб атайдиган. Қитъада 7 та эпик достон, ишқий қўшиқлар, пандномалар, қоинот яратилишига оид асотири, шеър-ар, табиат манзаралари тасвири, мадҳиялар, фалсафий мушоҳадалар учрайди. Кошгарий девонида қелтирилган VIII—XI асрларга оид туркий шеърлар намуналарида у ёки бу даражада аруз вазнига ўтиш мойиллиги сезилади. Арузнинг ражаз, рамал, мунсарих, хажаз, басит, қариб, мутақариб вазнлари туркий шеърлар намуналарида ишлатилган бўлиб, айниқса ражаз баҳридан қенг қойдаланилган (44 парча). Бундай шеърларни муаллиф ўзи алоҳида уржусалар деб номлайди. Улар туркий халқ шеърларига қенг тарқалган бўлиб, бу баҳр оҳанги туркий шеърлар табиатига қои келишидан бўлса қирак.

«Девон»даги эпик достон-қўшиқлар кўпроқ жангнома характерида бўлиб, баъзи йирик парчаларга шартли равишда «Тангутлар билан жангнома», «Ўйгурлар билан жангнома», «Ябаку билан жангнома» деб ном қўйилган. Улар ўз мазмунига қўра арабларнинг жоҳилия давридаги қабилалараро жанглири тасвирланган эпик ривоятларига ўхшаб қетади, қирак арабларда бу жанр насрий, туркий халқларда эса шеърлар шакли устундир. Уларда туркий элатларнинг шижоати, қийинчилиқларга бардоши, жасурлиги, қарбий қийлалар, қиёсий қураш, элпарварлик, мардлик, ҳикмат, меҳр ва қарх туйғуларни қонли, қакнок мисраларда тавсиф этилган. Шу билан бирга қабилавий бошбошдоклик, ўзаро низо-адоватлардан ўқиниш, бирлашишга, иттиқокка интилиш қайллари қам сезилиб туради. Буюк турк ҳоконлигининг тушқунлик қолати, ягона бирлаштирувчи қонинг етмаслиги ушбу қўшиқлар кўпроқ исломдан илгариги оғзаки шеърлар намуналари эканидан қирак беради. Қадимги эпик қўшиқлардан «Девон»да қакланган икки йирик асар кўпчилиқнинг диққатини қортиб қелади. Булардан қири «Али Эр Тунга марсияси» ва иккинчиси — «қиш ва ёз» мунозарасидир. Марсия 44 сатрдан иборат. Унда маълум маънода туркий эл ўзининг севимли қарҳмо-ни, ҳокони ва йўлбошқисигагина эмас, қой берилган имқониятлари, парчаланган элати, тушқунликка юз тутган туркий империядаги маънавий йўлсизлик қолатига қам қўз ёш тўқади, қотам қилади. Бу қўшиқ халқ оғзаки ижодидаги «йиги» жанрининг адабийлашган намунаси қеса бўлади. «Қиш ва ёз» мунозараси туркий мунозара жанрининг бизқача етиб қелган қиринчи ёркин намунаси бўлиб, унда туркий элатларнинг бутун табиати, яшаш, тақаккур тарзи, севинқлари, қайгуларни батақсил акс этган. Айниқса, табиатга меҳр қўзал иқода тоқган. Асар мажозий тасвирлар, ташбеҳлар, истиоралар, қонлантериш ва енгил қинояларга қой. Уни

Ўқиганда чорвадор туркий элатлар хаёти, фаолияти, табиий мухит кўз олдингизда яккол гавдаланади:

Алин топу йашарди
Урут ўтин йаширди,
Кўлнинг сувин кушарди,
Сигир бува мунграшур.

Мазмуни:

Тог бошлари яшарди,
Куруг ўтни яширди,
Кўл сувлари тошурди,
Сигир, бука маърашур.

Бу баҳор тасвири. Киш тасвири аксинча:

Келди асин аснайу,
Козка тўпал уснайу.
Кирди будун куснайу,
кара булит кўкрашур.

Мазмуни:

Келди шамол хувиллаб,
Бўрон бўлиб гувиллаб,
Халк титрашур увиллаб,
Кора булут гулдирар.

Бу манзаралар чорвадорлар хаёти учун исломдан олдинги даврда ҳам, кейинчалик ҳам характерли эди. Бу жанрда жангнома ва марсиялар сингари драматизм руҳи жуда кучли. Шу билан бирга романтик сурур ҳам мавжуд.

Девонда ислом давр шеърияти асосан ишкий, фалсафий-дидактик, мадхиявий касида ва шеър намуналари билан намоён бўлган. Унда ҳам мазмун, ҳам шаклига кўра Ахмад Югнакий достонига асос бўлган тўртдикларни эслатувчи «ааба» кофияли ўн бир хижоли парчалар учрайди:

Йага эрур йўлигукин нанги тавар,
Билиг эри йигисин нелик севар,
Тавар йиғиб сув акин инди сакин,
Кўрум каби изисин кўди сувар.

Мазмуни:

Душман эрур инсонга молу товар,
Олим одам ёвини қандай севар,
Мол йиғишни сел келиш деб
Мол эгасини тош каби юмалатар.

«Девон»даги биргина мадхиявий касидадан парча аёл кишига — маликага багишланган. У ташаккурнома йўсинда ёзилган бўлиб, аруз вазнининг «мунсари» бахрига тўгри келади. Фалсафий-дидактик касида ва маснавийлар панднома йўсинида бўлиб, туркий элатлар маънавиятига хос бўлган бундай йўналиш «Девон»да кўпроқ акс этган. Уларда илм ўрганиш ташвик этилади, жаҳолат, кибру хаво кораланади, саховат ва химмат, меҳмондўстлик улугланади, мол-дунёга хирс кўйиш, бахиллик ва очкўзлик фош килинади, ота-онани хур-матлаш, уларнинг сўзига кулок осишга даъват этилади. «Девон»да мардликни улуглаш, хушёрликка, душмандан эҳтиёт бўлишга чакирувчи байтлар ҳам панд-насихат каторида учрайди:

Билга эран савларин алгил ўгут,
Эзгу сави эзласа ўзга сингар.
Ардаги тила ўрганинг, бўлма куваз,
Ардашсизин - ўгунса ангма ангар.

Мазмуни:

Олим киши сўзидан олгил ўгит,
Эзгу сўзни эшитсанг дилга сингар.
Илм-хикмат ўргангин, бўлма кайсар,
Химмати йўк мактанчок йўл йўкотар.
Бу илм-хунарга ташвик, олимга хурмах хакида бўлса, куйидаги байт меҳмондўстлик хусусида:
Келса кали йағлиг бўлиб йўнчиг ума,
Келур аниг бўлмиш аниг тутма ума.

Мазмуни.

Келса агар хонанг узра гариб меҳмон,
Бор нарсангни олдига кўй, бўл меҳрибон.
«Девону лугатит туриада келтирилган касида ва катралар мазмун жихатдан ўша даврнинг туркийзабон шоири Юсуф Хос Хожиб достони мавзулари билан жуда уйғундир. Шу жихатдан ҳам ундаги парчаларни Ахмад Югнакийнинг «Хибат ул-хакойк»ига ва Юсуф Хос Хожибнинг «кутадгу билиг» асари орасидаги давр шеъриятига мансуб эканлигини тан олиш мумкин. Хатто дунёнинг ўткинчи ва бевафолиги, инсон такдирининг ўзгарувчанлиги хакидаги мисралар ҳам бу тасаввурни таъкидлаб туради:

Кўзум йаши саврукуб кузи акар,
илниб ажун эмгагин тугал укар,
Эмгаксизми тургу йўк мунда таму,
Эзгулугуг кўрмазиб ажун чикар,
Ажун куни йўлдузи тутчи тугар.

Мазмуни:

Кўзим ёши тиркираб куйи окар,
Англаб дунё гамини тугал укар,
Машаккатсиз хаёт бунда асло,

Эзгуликни кўрмасдан улур битар,
Тугилган зот дунёда мангу порлар.
«Девон»да, оз бўлса-да, дунёнинг яратилишига оид, яъни космологик мавзудаги сатрлар
хам учрайди:
Тангри ажун тўрутти,
Чигри узу тазгинур,
Йулдузлари чаргашиб,
Тун-кун уза йурганур.
Йаратти йашил чаш,
Савурди урунг каш,
Тизилди каракуш,
Тун-кун уза йурганур.

Мазмуни:

Тангри олам яратги,
Фалак доим айланур,
Юлдузлари сафлашиб,
Тун-кун узра бурканур.
Яратти яшил осмон,
Юлдузлар йўли самой,
Коракуш юлдуз-мезон,
Тун-кун узра бурканур.
«Девон»даги шеърларнинг бадий савияси юкори эканлиги, уларни яратган шоирларнинг
жуда маълумотли бўлгани, нафис ва чуқур бадий дидга эга эканлиги олимлар
томонидан таъкидланади.

Махмуд Кошгарий асарида дунё харитаси дойра шаклида чизиб кўрсатилган. Унинг
марказида Марказий Осиё жойлашган. Баласогун, Шош, Ўзган, Исфижоб, Маргинон каби
шаҳарлар ушбу ҳудудга алоқадор кўрсатилган. XI аср жуғрофий тасаввурларидан дарак
берувчи хаританинг илова қилиниши Кошгарийнинг комусий аллома эканини яна бир
марта исбот этади.

Хулоса қилиб айтганда, Махмуд Кошгарийнинг исломдан илгариги ва илк ислом даври
туркий маданият обидаларини тадқиқ этиш, тўплаш ва авлодларга етказиб беришдаги
хизматлари нихоятда ул-қандир. Унинг тарих, этнография, тарих-жўрофия хусусидаги
кенг билим доираси, тил ва адабиёт соҳасидаги комусий салоҳияти, тадқиқ қудрати
бугунги кунда ҳам ҳайратланарли даражада эди. Унинг китобида жамланган
аниқ-равшан маълумотлар VIII—XI асрлар ҳам туркий адабий тил ва бадий
адабиётнинг, ҳам оғзаки халқ ижоди ва турли лаҳжаларнинг бой манбаи бўлгани
сабабли имкон доираси-да батафсил тавсиф этилди.

«Девону лугатит турк»ни ўша даврларда Марказий Осиё минтақасида яшаган туркий
халқлар ҳаёти ҳақидаги комусий асар деб аташ мумкин. Бу асар устида тадқиқотлар
олиб борган Фитрат, С. Муталлибов, И. В. Стеблева, В. В. Решетов, Ғ. Абдурахмонов, А.
Рустамов каби олимлар Махмуд Кошгарийни қадимги туркий тилларни ўрганишга буюк
ҳисса қўшган ўз даврининг ўта билимдон олими эканлигини таъкидлайдилар. «Девону
лугатит турк» 3 томда, ўзбек тилида нашр этилган. Ҳозирги замон жаҳон илмий
жамоатчилиги XI аср буюк олими Махмуд Кошгарийни қиёсий тилшуносликнинг асосчиси,
деб тан олади.

М. Имомназаров.